

Zoran P. Rašović, *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić, knj. I-IV.* Podgorica: Udruženje pravnika Crne Gore, 2021., 2600 str.

O Baldu Bogišiću (Cavtat, 1834. – Rijeka, 1908.), najznačajnijem hrvatskom pravnom znanstveniku i jednom od najvažnijih pravnika u europskoj pravnoj povijesti, napisani su mnogi radovi. Kultura sjećanja posebno je izražena u Crnoj Gori, što ne iznenađuje uzmu li se u obzir njegove posebne veze s Crnom Gorom – izrada *Opšteg imovinskog zakonika*, rukovođenje crnogorskim ministarstvom pravde od 1893. do 1899. godine te različite druge dužnosti koje je obavljao za kneza Nikolu I. Petrovića Njegoša. Istraživački i stvaralački u pristupu Bogišiću i njegovim odnosima s Crnom Gorom prednjači dr. sc. Zoran P. Rašović, redoviti profesor Pravnog fakulteta Univerziteta Crne Gore i redovni član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.¹

Udruženje je pravnika Crne Gore u Podgorici 2021. godine objavilo novi izdavački niz akademika Rašovića pod naslovom *Knjaz Nikola i Valtazar Bogišić*. Riječ je o grandioznom znanstvenom uratku, sistematiziranom u četiri knjige na ukupno preko 2600 stranica u okviru kojih su analizirani ključni dijelovi biografije i bibliografije Balda Bogišića, njegovi odnosi i veze s Crnom Gorom i knezom Nikolom, uz prezentaciju više stotina dosad neobjavljenih i transkribiranih izvornih dokumenata. Uz dvije crnogorske promocije, na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore i Zetskom domu na Cetinju, promocije tog izdanja održane su na Sveučilištu u Zagrebu 24. studenog 2022. godine i na Univerzitetu u Sarajevu, 30. svibnja 2023. godine. Autor ovih redaka imao je čast i zadovoljstvo govoriti na sarajevskoj promociji knjige, a okviru ovog priloga nalaze se neka od istaknutih zapažanja.

Sadržajno promatrajući, prva knjiga sastoji se od četiriju dijelova (*Knjaz i Kralj Crne Gore Nikola I Petrović Njegoš, Valtazar Bogišić – biografija, autobiografija, koncepti testamenta i bibliografija, Dolazak Bogišića u Crnu Goru i pripremne radnje i Bogišić knjažev povjerenik za sastavljanje zakona i ministarskih naredaba*) i kao takva čini temelj i konceptualni okvir koji čitatelje i istraživače upoznaje s Bogišićem i

1 Dosadašnja monografska izdanja usp. Rašović, Z. P., Radonjić, D. (ur.). *(Ne)poznato o ministarskoj službi Valtazara Bogišića i radu na drugom izdanju Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*. Podgorica: CANU, 2019.; Aranitović, D., Rašović, Z. (ur.). *Odabrana bibliografija o Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru (1888–2018)*. Podgorica: CANU, 2018.; Rašović, Z. P., Radonjić, D. (ur.). *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*. Podgorica: CANU, 2018.; Rašović, Z. (ur.). *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru: zbornik radova*. Podgorica: CANU, 2018.; Rašović, Z. P., Vukčević, D. K. (ur.). *Crnogorska služba Valtazara Bogišića: (ne)završeni zakonski projekti*. Podgorica: CANU, 2017.; Rašović, Z. P., Vukčević, D. K. (ur.). *Bogišićeve pravne izreke: skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*. Podgorica: CANU, 2016.

njegovim odnosima s Crnom Gorom. Prikazani su najznačajniji podatci iz života kneza Nikole te ključne zakonodavne reforme Crne Gore u razdoblju nakon Berlinskog kongresa. Poseban fokus usmjeren je na proces nastanka i proglašenja *Opšteg imovinskog zakonika* 1888. godine, koji je po ocjeni većine pravnih znanstvenika najznačajnije Bogišićevo djelo, a ujedno i temeljna okosnica njegova profesionalnog odnosa s Crnom Gorom i knezom Nikolom.

Bogišić se izradom Zakonika bavio gotovo 15 godina, od proljeća 1873. do početka 1888. godine, temeljno istražujući narodne pravne običaje koji su po njemu, kao zagovorniku pristupa povijesno-pravne škole činili temelj svakog zakonodavnog akta. Istražujući običaje, koji će u konačnici biti prepoznati kao supsidijarni izvor crnogorskog prava, Bogišić je sačinio „narodni Zakonik”. Takvim znanstvenim i istraživačkim pristupom on je u potpunosti zadovoljio knezovu želju da izradi „dobar zemaljski Zakonik, koji bi se sastavio shodno potrebama, okolnostima, osjećanjima, tradicijama u Knjaževini”. U konačnici, knez je bio izrazito zadovoljan rezultatom, što je vidljivo i u ukazu od 25. ožujka 1888. godine prilikom proglašenja *Zakonika*, kada je Bogišiću priznanje odao riječima: „Nama je za rukom pošlo te našosmo, ovome ogromnu i u mnogome obziru vrlo mučnu poduzeću, čovjeka i umom, i naukom, i energijom, i odanošću potpuno dorasla, u osobi redovnog profesora odeskog Universiteta, pravog državnog savjetnika gospodina Dra B. Bogišića, sina susjedne nam dične dubrovačke oblasti.”

Bogišićev pristup i promišljanja o pravnoj recepciji i kodifikaciji već skoro stoljeće i pol predmet su znanstvenih rasprava. Specifičnosti njegova pristupa dolaze do izražaja na mnoštvu mjesta u knjigama akademika Rašovića. Taj je pristup možda najbolje rezimiran Bogišićevom izjavom da „ko bi običaje samo kodifikovao ne bi bio manje budala od onoga koji bez razbira prepisuje tuđe zakonike”. Bogišić je bio protivnik recepcije stranog prava i primjene modela kakav je primjerice bio Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, koji je bio eklatantan primjer direktne recepcije, a u nekim dijelovima i samo prijevoda *Općeg građanskog zakonika*. Naglašavao je kako u njemu lakše nalazi elemente suvremene pravne znanosti i zapadnoeuropskih norma, nego norma po kojima je uređen život područja u kojem se treba primjenjivati. Bogišićev pristup svoje je utemeljenje imao u načelnom prihvaćanju učenja povijesno-pravne škole. Njegov je interes bio usmjeren k razumijevanju razvoja prava proučavanjem narodnih običaja i njihove evolucije. Ipak, s vremenom se odmicao od njihova klasičnog učenja, kritizirajući kod Savignyja pre naglašenu znanstvenu ulogu prava, za što je kao alternativu vidio stavljanje naglaska na istraživanje pravnih običaja, ne samo u prošlosti, nego i u sadašnjosti. Taj teorijski zaokret može se pratiti i kroz izvorno gradivo.

Bogišić je smatrao kako u drugoj fazi razvoja tzv. narodnog duga (*volksgeista*) učeni pravници nemaju i ne smiju imati monopol nad formiranjem norma. U pred-

vanjima sa sveučilišta u Odesi, publiciranim u zagrebačkom časopisu *Pravnik* tijekom 1873. i 1874. godine, jasno je podržavao autore koji su imali određen otklon prema nekritičkom preuzimanju rimskog prava i pretjeranoj ulozi države u procesu stvaranja norma. Analizirajući slavnu Savignyjevu studiju *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter (Povijest rimskog prava u srednjem vijeku)*, uputio je kritiku kako je fokus trebao biti na analizi primjene recipiranog rimskog prava u praksi, a ne pravničkim djelima. Zbog takva, uistinu posebna pristupa, njegov *Zakonik*, sa svim svojim originalnim rješenjima, odmah nakon objave pobudio je velik znanstveni interes u europskoj pravnoj znanosti.² *Zakonik* je zbog toga preveden na više europskih jezika i naširoko znanstveno komentiran. Objava arhivskoga gradiva i kontekstualizacija *Zakonika* reaktualizira *Zakonik* i otvara mogućnost novih i dubljih teorijskih, civilističkih i povijesno-pravnih analiza.

Mišljenja smo kako se važnost knjiga akademika Rašovića upravo ogleda u sveobuhvatnom pogledu. Uz raščlambu profesionalnog rada, ali i jedne sveobuhvatne sinteze dosadašnjih spoznaja, najveće je bogatstvo u prezentaciji arhivskoga gradiva. Prezentiran je popis Bogišićevih bibliografskih jedinica koji uključuje njegove samostalne knjige (i separate), priređena izdanja i radove u periodičnim i monografskim publikacijama. Opći pregled radova upućuje na širinu Bogišićeva pristupa. Tematski su tu radovi usmjereni na analizu običajnog prava i pravne povijesti, obiteljskog i nasljednog prava, objave pravnih izvora, te radovi posvećeni kulturi i etnografiji. Širina sinteze Bogišićeva lika i djela kreće se od rodoslovlja njegove obitelji pa do Bogišićevih oporuka, dakle započinje prije rođenja, a završava nakon smrti. U okviru transkripcije obaju koncepata Bogišićevih oporuka vrlo pregledno dolazi do izražaja njegovo bogatstvo, osobito knjižnično i kulturno.

U konačnici iz izvješća i prepiska vidljiv je i osobni odnos Bogišića i kneza. Primjera radi Bogišić je u svojstvu ministra pravde 1897. putovao u Rim sklopiti ženidbeni ugovor crnogorske kneginje Jelene i talijanskog prijestolonasljednika, poslije kralja, Vittoria Emanuela III. Vidljivi su napatci i bilješke u vezi sa zaključenjem tog braka. Tako je naznačeno kako su svjesni kako će Jelena primiti vjeru svojeg budućega muža, ali imajući u vidu kako je to velika žrtva za kneza, vjernog sina pravoslavne crkve, bilo bi najbolje da se promjena vjere izvrši samo potpisom (bez posebne ceremonije). Naznačeni su mnogi detalji koji bi trebali biti regulirani ženidbenim ugovorom. U Bogišićevim bilješkama povezanim s tim ugovorom stoji i kako „prije uglave ugovora o kome je riječ, treba posebno proučiti ovo troje: a. italijansko porodično i nasljedno pravo u Građ. Zakoniku; b. to isto pravo po naredbama i odredbama domačeg Zakona Savojske kuće, i razlika između ovog i

2 Usp. Hebib, M. *Plodouživanje (ususfructus): primjena rimskog koncepta u dubrovačkom pravu* (neobjavljena doktorska disertacija), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet, 2022., str. 31-32.

opšteg prava što je u Građanskom zakoniku; koji zakoniti uticaj ima Parlament na familjne odnošaje vladarskog Doma Italijanskog.”, i napomena „Ne zaboraviti, da punomoćnici ponesu sa sobom šifre za korespodenciju”. Interesantan kuriozitet koji se spominje u posebnom poglavlju jest pozivanje na odredbe Salijanskog zakona (*Lex Salica*), barbarskog zakonika nastalog krajem 5. ili početkom 6. stoljeća, koji zapravo ima za cilj poboljšati položaj ženâ u „barbarskom društvu”, ali ih isključuje iz nasljeđivanja prijestolja. U protokolu koji su u Rimu 1896. godine potpisali dvojica talijanskih ministara te Baldo Bogišić i Božidar Petrović Njegoš stoji kako „Njegovo Visočanstvo Knjaz Crne Gore konstatuje i po potrebi izjavljuje da je nasljedstvo prestola u Crnoj Gori regulisano prema Salijskom zakonu, a Njegovo Veličanstvo Kralj Italije, primajući k znanju tu izjavu, izjavljuje, s svoje strane, da je prihvata, što se tiče Princa od Napulja, Princeze supruge i njihovih potomaka.”

Mnogi detalji iz privatnog i profesionalnog života popraćeni su i fotografijama, koje dodatno populariziraju znanstvenu analizu radova, osvrtâ, članka, rasprava i studija o Bogišiću, ali općoj crnogorskoj povijesti.

Kad je riječ o pregledu sadržaja izdanja i sistematizacije izvora, druga knjiga sastoji se od pet dijelova: *Bogišić – ministar pravde u Knjaževini Crnoj Gori, Bogišić knjažev povjernik za povišenje državne titule, izradu statuta knjaževskog doma, dodjelu odličja i otvaranja više škole u Crnoj Gori, Bogišić knjažev punomoćnik za zaključenje bračnih ugovora i posrednik za sklapanje braka njegove djece, Bogišićeva briga o gospodarevom zdravlju, crnogorskoj djeci na školovanju u Parizu i o promociji knjaževih izdanja, Bogišić knjažev nalogoprimalac za naplatu potraživanja od kneza Arsena Karađorđevića*. Treća knjiga ima šest dijelova: *Bogišićeva prepisika s knjazom Nikolom, Bogišićevi razgovori s knjazom Nikolom, Izvodi iz Bogišićevih dnevnika koji se odnose na Crnu Goru napisanih u periodu od 1872. – 1908. godine, Odabrana Bogišićeva prepiska i razgovori s drugim osobama, Bogišićevi zapisi o Crnoj Gori i Crnogorcima i njenim znamenitostima, Teškoće, ljutnje, intrige*. Četvrta knjiga sadržava: *Prvo i drugo izdanje OIZ-a ujedno, Bogišićeve uredbe i naredbe, Bogišićevi nezavršeni zakonski projekti, Izvod iz Bogišićeve ankete, Spomenicu o povišenju cijele državne titulature crnogorskih gospodara, Rodoslov Crnojevića, Dokumente o Šćepanu Malom*.

Iako bi se moglo pisati o mnogim interesantnim temama, zbog zadanih ograničenja u okviru ovog priloga, mi smo posebnu pozornost usmjerili prepiskama s nekim Dubrovčanima tog vremena. One su nam bile posebno interesantne jer u njima do izražaja dolazi snažan lokalni patriotski duh tadašnje intelektualne elite, a vidljivo je i kako se Bogišićev rad u Dubrovniku pomno pratio i kako su se zemljaci njime ponosili.

Prije dodjele posla na *Zakoniku* grof Niko Pucić (Dubrovnik, 1820. – Dubrovnik, 1883.), koji je na Bogišića izvršio golem utjecaj u procesu njegova odrastanja i

kojeg je Bogišić jako cijenio i nazivao jednim od najučenijih ljudi Dalmacije, pisao mu je 2. srpnja 1872. godine – „Čuj Baldo jednu lijepu. Ovi konsuo Jonina pošto se je vratio iz Rusije otidje u Crnu Goru dje se bavio nekoliko. Kad je prispio u Dubrovnik, kaza mi je da Knjaz Crnogorski namjerava sastavit zakonik građanski za svoju zemlju. I da za tu svrhu pisao je Dvoru Ruskomu, kako bi dao Komisuju Tebi profesoru slavenskog prava u Odesi, na način, da ti dodješ u Crnu Goru i upreš u taj pisao. (...) Još mi je kazao Jonina da je on podupro svojem pismom javljenu Knjaževu, ali mi je priporučio da o tomu poslu ne pisnem nikomu, osim samomu Tebi, da ti stvar ne pane iznenada na glavu. Budući mi on to priopćio ja na isti način *verbum verba* priopćavam tebi. (...) Vidio sam u Pretnera tvoje djelo o bibliografiji *juris scripti Slavorum meridionalium*, nijesam ga kupio jer čekam da mi dodje gratis.”

Bogišić se dopisivao i s Cavtačaninom, tada mladim Vlahom Bukovcem (Cavtat, 1855. – Prag, 1922.). Neposredno nakon dolaska na školovanje u Pariz, 8. veljače 1878. godine Bukovac je pisao Bogišiću: „Bio sam s Crnogorkom (slika, op. M. H.) u moga Proff. Cabanella i pofalio me je govoreći da je mogu esponjat u Salon ove godine, i pask u školi stavio me je u viši red od nauka tako sad rabotam s mastilom. Ufam da ste dobro od zdravlja, ja s moje strane tužit se ne mogu. Primate moj pozdrav. Vaš sam Štovatelj V. Bukovac.” Svojemu poštovanom prijatelju poslije će Bukovac naslikati i portret, koji je postao simbol, najčešća slika, markantnog Bogišića koja se pronijela širom svijeta, na ponos Cavtata, Konavala i Dubrovnika. Prijateljavanje Bogišića i Bukovca, velikih cavtatskih sinova 19. stoljeća, vidljivo je kroz godine. U pismu od 12. svibnja 1891. godine, za vrijeme dok je Bukovac živio u Parizu, Bogišić mu piše: „Bilo bi mi puno drago posjetiti ujedno s tobom salon. Došaste nedjelje bit ću slobodan, pa te molim da mi naznačiš dan koji hoćeš za tu posjetu. Možemo se sastati *an salon carre u Palais d l'Industrie*. Ne zaboravi naznačiti osim dana još i uru sastanka. Juče je Knjaz Nikola Crnogorski bio u mene. Imam jednu poruku njegovu i za tebe. Kad se vidimo izručit ću ti je. Medjutim budi zdravo ujedno sa svim tvojima. Tvoj B. Bogišić.” Prepiske su nastavljene i nakon preseljenja u Beč, pa tako u pismu od 1. travnja 1903. godine Bukovac piše „Toliko me je više obradovao Vaš ljubazni list, gdje ste Vi moj ideal, moj izgled uvijek bili. Vi ste jedini stup kog imam da se sretan osjećam da sam i ja Cavtačanin i Vašim imenom se svukud branim i Vama se ponosim (...) Bog Vas živio za mnoga ljeta na ponos svijeh koi Vas poznadu. Dok ako Bog da se budemo vidjeli, opet Vam iskreno Hvala i ostajem Vaš štovatelj i zemljak. Vlaho Bukovac.”

Važno je spomenuti kako je komunikaciju imao i s profesorom Kostom Vojnovićem (Herceg Novi, 1832. – Dubrovnik, 1903.), Dubrovčaninom iz Boke Kotorske, rektorom zagrebačkog sveučilišta i profesorom građanskog prava Pravnog fakulteta u Zagrebu. U pismu od 12. siječnja 1887. godine profesor Vojnović čestitao je Bogišiću na proglašenju *Zakonika* „na čast našem Dubrovniku i svome narodu”, a u

pismu od 13. siječnja 1888. godine mu se zahvaljuje na čestitki „za mlado ljeto”, i u nastavku piše „pošalji mi onu brošuru francusku o modernoj kodifikaciji, ako se ne varam koju si mi obećao. Ja bi je upotrebio kao uvod recenziji Tvoga Zakonika. Piši mi kada držiš da će djelo biti štampano i kad ću se moći *à pece press* latiti posla. Bilo bi mi drago da bi mi natuknuo par riječi o sadašnjoj situaciji u Francuskoj, od koje vise sva ostala evropejska pitanja. Da si mi vazda zdravo i veseo, moj dragi Baldo. Svi moji te ljubazno pozdravljaju, a ja ti ostajem kako do sada stari prijatelj. Kosta.”

Iz prezentiranih prepiska interesantno je zapaziti međusobni ponos i poštovanje. Unatoč činjenici da se Dubrovnik njihova vremena nalazio u ponižavajućoj etapi svoje povijesti, u vremenu kada je slobodarska tisućljetna tradicija zamijenjena etapom poniženja u okviru provincije Austro-Ugarske Monarhije, intelektualna elita međusobno se ponosila krajem iz kojeg je poticala i na najbolji ga način promovirala u europskom okružju.

U odnosu na cjelokupno izdanje, neovisno jesu li u pitanju privatne prepiske ili znanstvene analize, objedinjeni pregled i prezentacija ovako obimna gradiva otvara mogućnost novih metodoloških pristupa i interpretacija povijesti o Bogišću. Različiti istraživači, osobito pravници i povjesničari, imaju mogućnost pronaći teme za koje imaju poseban istraživački interes. Također, i opća zainteresirana javnost, osobito zaljubljenici u prošlost, imaju mogućnost čitajući različite dokumente ili prepiske Bogišća i njegovih suvremenika spoznati mnoge povijesne kuriozitete. Svi koji su istraživali u arhivima znaju kako je ulazak u arhiv svojevrsan vremeplov, tako je izdanje akademika Rašovića svojevrsan vremeplov života i djela Balda Bogišća.

Lokalno promatrajući, na mikrorazini, Bogišić uz Bukovca i Supila bez sumnje najveće je ime koje je Cavtat dao dubrovačkoj i hrvatskoj povijesti. Kao slavni pravnik, pravni povjesničar, etnograf i kolekcionar, svojim radovima i materijalnom ostavštinom pohranjenoj u Bogišćevoj zbirci u Cavtatu, ostavio je razloge za trajno sjećanje. Upravo zato svaka analiza njegova znanstvenog rada, a osobito ovakva publikacija koja izravno potiče istraživače na daljnja istraživanja, ima posebnu vrijednost.

U skladu sa svim prezentiranim, svim pravnicima široke erudicije, pravnim povjesničarima, etnologima, povjesničarima, ali i drugoj javnosti zainteresiranoj za Bogišća i njegov lik i djelo iskreno preporučujemo knjigu akademika Rašovića, kojemu ujedno upućujemo iskrene čestite na pedantnom i predanom radu i valorizaciji Bogišćevih doprinosa.

Mirza Hebib